

רוני רדמן והרב שאול וידר

דרשת 'והבור ריק'

על מהותה של הראייה

הפרק השני ממסכת שבת "במה מדליקין", העוסק בהדלקת נרות שבת, מכיל את סוגיית נרות חנוכה הכוללת מספר דפים של בירורי הלכה ואגדה בהלכות נרות חנוכה. נרות חנוכה מוצבים כניגוד לנרות שבת. בעוד נרות שבת נועדו לשלום בית, נרות חנוכה מטרתם היא "פרסומי ניסא".¹ לכתחילה, בשל החובה והערך של פרסום נס חנוכה צריך להדליק את נרות החנוכה בפתח הבית מבחוץ. אך יש לברר באיזה גובה יש להניח ולהדליק את נרות חנוכה על מנת לקיים כראוי את פרסום הנס. הגמרא עוסקת בדין הגובה המינימלי והמקסימלי של הדלקת נרות חנוכה מחוץ לבית. הנחת היסוד של הסוגיה היא כי אין מניחים את הנרות על הקרקע אלא מעל לשלושה טפחים ועד לגובה עשרה טפחים.¹ לאחר קביעה זו מופיעות בגמרא שתי האמירות הבאות:

אמר רב כהנא: דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרבי תנחום: נר של חנוכה שהניחה למעלה מכ' אמה פסולה כסוכה וכמבוי.
ואמר רב כהנא: דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרב תנחום: מאי דכתיב "והבור רק אין בו מים" (בראשית לז, כד) – ממשמע שנאמר 'והבור רק' איני יודע שאין בו מים? אלא מה ת"ל 'אין בו מים', מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו.

[בבלי שבת, כב ע"א]

רב כהנא מביא שתי דרשות של רב נתן בר מניומי משמו של רבי תנחום. האמירה הראשונה מחוברת באופן הדוק וברור לקביעה הקודמת של הגמרא. לאחר שנאמר כי יש גובה אידיאלי להדלקת נרות חנוכה, הגמרא מוסיפה את דעת רבי תנחום שמחוץ לבית אין להדליק נרות חנוכה למעלה מעשרים אמה. במבט ראשון האמירה השנייה, שהיא דרשה על הפסוק "והבור רק אין בו מים", נראית לא קשורה לסוגיה בכלל, מעבר לשמותיהם הזוהים של האמוראים. מדוע הגמרא הביאה אמירה זו כאן?²

¹ בבלי שבת, כא ע"ב.

² ראו גם להלן, הערה 4. כבר עמדו רבים וטובים על השאלה וחלקם הגדול ניסו גם להשיב ולהסביר את הקשר בין המימרות, ולא נוכל לפורטם כי רבים הם. לכאורה, אם כן, אין הרבה מקום לחדש. אלא שמעיון בתשובות רבות (חיפוש ברשת יביא תוצאות רבות) נראה כי מכלל דרשה לא יצאו. נקודה מעניינת העלה אדריאן זיידרמן (<https://www.biu.ac.il/JH/Parasha/vayeshev/adrian.doc>) שעמד על הנקודה שדרשה זו מתחברת לפסוק דומה שבו המילים 'אין מים' נזכרות יחד עם נחשים ועקרבים: "הַמּוֹלִיכָהּ בְּמַדְבַּר הַגָּדֹל וְהַנּוֹרָא נִחַשׁ שָׂרָף וְעֶקְרָב וְצִמְאוֹן אֲשֶׁר אֵין מַיִם, הַמוֹצִיא לָךְ מַיִם מִצּוֹר הַחֲלָמִישׁ" (דברים ח, טו). לגופו של עניין, תשובתו – המחברת את מסכת תמיד לסוגיה – אף היא יצאה מכלל פשט האגדה. אנו ננסה ללמוד את האגדה לפי פשוטה, והלומד ישפוט.

נתחיל בהבנת האמירה הראשונה, המגבילה את הגובה של נר חנוכה לעשרים אמה בלבד. הסיבה לדין זה, כפי שמבאר רש"י,³ היא שענינו של האדם לא מתבוננות באופן טבעי ורגיל לגובה של מעל עשרים אמה. לפיכך, אם בני אדם לא מסתכלים כלפי מעלה, אין אפשרות לקיים את פרסום הנס על ידי הדלקת הנרות בגובה זה.

לכאורה מהמציאות של חיינו אנו יודעים שככל שהדבר מונח גבוה יותר, יותר אנשים רואים אותו ובכך גדל פרסומו. לפי היגיון זה היה מן הראוי שיהיה מותר ואולי עדיף לשים נר חנוכה גבוה ככל הניתן. יחד עם זאת רבי תנחום אסר זאת. מדוע? הנימוק של רבי תנחום הוא "כסוכה וכמבוי". יש לשים לב שכאשר רבי תנחום אומר שנר חנוכה שהונח למעלה מעשרים אמה פסול כסוכה וכמבוי, הרי שבכך הוא רואה קשר עקרוני בין הדינים של סוכה ומבוי לדין של נר חנוכה. בפשטות, קביעה זו מחזקת את תקנת חכמים לרמה של דין מהתורה, כיוון שבעוד שקביעת חנוכה כמועד היא כולה מתקנת חכמים, הרי שגובה הסוכה הוא מן התורה. גם עשיית לחי למבוי שהיא תקנת חכמים, מכל מקום היא תקנה למצוות שבת, שהיא מהתורה.

ניתן לומר כי רבי תנחום מצא קו משותף בשלש המצוות הללו והוא הגדרת דירתו ומקומו של אדם. מצוות סוכה עוסקת בביתו של אדם והדגש שלה הוא על הסכך. אמירה שהסוכה צריכה להיות פחותה מעשרים אמה היא למעשה אמירה שהסכך צריך להיות בתחומו של האדם, ולמעלה מעשרים אמה הוא מחוץ לתחום לגבי האדם. זהו הפשט של "אין העין שולטת למעלה מעשרים אמה". כך גם הנימוק להצבת קורת המבוי בתחום של עשרים אמה – מקום שהעין שולטת והוא מגדיר את מקומו של האדם – במקרה זה החצר. למעלה מעשרים אמה הקורה נמצאת מחוץ למקומו של אדם ולכן לא יכולה להגדיר את קצה גבולו-חצרו של האדם. אם כך הם פני הדברים, הרי שרבי תנחום אומר: גם נרות חנוכה המפרסמים את הנס צריכים עדיין להיות בתוך "תחום המושב" של האדם ולא להיות מחוץ למקומו. ה'עשרים אמה' לא רק מגדירים את מבטו של האדם אלא גם את מקומו.

לאחר שהבנו את דברי רבי תנחום באמירתו הראשונה, עלינו להבין את האמירה השנייה ואת מקומה בסוגיה. כאמור, במבט ראשון חיבור המימרות נראה מאד תמוה. מה ענין דרשת הפסוקים העוסקים בבור אליו הושלך יוסף על ידי אחיו, לגובה הראוי להדלקת נרות חנוכה? ניתן אף לשאול לגופה של דרשה: מה משמעות האמירה של רבי תנחום כי "והבור ריק אין בו מים", אבל נחשים ועקרבים יש בו?"

אם נבאר את משמעות המימרה השנייה, הרי שנראה שרבי תנחום מעצים את חטאם של האחים. מפשט הפסוקים האחים זורקים את יוסף לבור ריק כדי לא להורגו בידיים, אלא רק לגרום לו מוות באופן עקיף. רבי תנחום אומר שלא מדובר בזריקה לבור הכרוכה במיתה ארוכה בצמא אלא זריקה לבור המלא נחשים ועקרבים – וממילא מיתתו של יוסף קרובה לבוא. אם בפשט המקרא האחים ניסו להימנע מלהורגו בידיים, רבי תנחום מוציא מקרא מידי פשוטו, ומעמידו כקובלנה קשה כלפי האחים שהביאו על יוסף סכנת מוות מיידית בשל הנחשים והעקרבים שהיו בבור, וספק אם ניתן לקרוא לזריקה כזו 'גרם מיתה', אלא ממש הריגה בידיים. בדבריו אלה רבי תנחום מעצים את חטא האחים והופך אותם לרוצחים, או לכל הפחות למדרגה מתחת לרוצח ככוונה תחילה.

³ ד"ה פסולה.

לאחר שהבנו את שתי המימרות של רבי תנחום עלינו להבין את הקשר ביניהם ואת הקשר לסוגיה. שאלת ההקשר לסוגיה רלוונטית לגבי סוגיה נוספת שבה מובאת האמירה של רבי תנחום. במסכת חגיגה רבי תנחום קובע כי בנוסף לדין שמופיע במשנה הראשונה במסכת – הקובעת שכולם חייבים במצוות העלייה לרגל חוץ מחירש שוטה וקטן – יש להחמיר ולפטור גם חירש באוזן אחת וכן חיגר ברגל אחת:

אמר ר' תנחום: חרש באזנו אחת פטור מן הראיה שנאמר: 'באזניהם' (דברים לא, יא). אמר רבי תנחום: חיגר ברגלו אחת פטור מן הראיה שנאמר: 'רגלים' (שמות כג, יד) [...] אמר רב כהנא: דרש רב נתן בר מניומי משום ר' תנחום: מאי דכתיב: "והבור רק אין בו מים" (בראשית לו, כד)? ממשמע שנאמר 'והבור רק' איני יודע שאין בו מים? אלא מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו.

[בבלי חגיגה, ג ע"א]

במסכת חגיגה, בשונה מסוגיית נרות חנוכה במסכת שבת, רש"י ער למיקום החריג של האמירה של רבי תנחום אודות בורו של יוסף. הוא מתרץ ומבאר שמשום שהגמרא הביאה את דעת רבי תנחום לגבי מי שפטורים ממצוות עלייה לרגל "נקט לה הכא גבי שמעתתא דרבי תנחום" – הביאה הגמרא עוד אמירה של רבי תנחום. פירוש הדברים הוא שהמכנה המשותף לאמירות אלו הוא שם האמורא שאומר אותן – רבי תנחום. תשובתו של רש"י יכולה לסייע לנו גם ביחס לשאלתנו לעיל על הקשר בין שתי האמירות של רבי תנחום בעניין חנוכה.

אך עדיין נוכל להקשות: הרי יש לרבי תנחום עוד אמירות,⁴ מדוע אם כן נבחרה דווקא האמירה על בורו של יוסף להצמידה פעמיים? – פעם אחת לסוגיית נרות חנוכה ופעם שנייה לסוגיית הפטורים מלעלות לרגל.

כדי לתת תשובה לקושייה זו ראוי לחזור ולעיין בפסוקים בספר בראשית המתארים את השלכת יוסף לבור:

ויראו אתו מרחק ובטרם יקרב אליהם ויתנכלו אתו להמיתו [...] ועתה לכו ונהרגו ונשלכוהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלמתיו [...] ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו ויפשיטו את יוסף את כתנתו את כתנת הפסים אשר עליו. ויקחהו וישלכו אתו הבור והבור רק אין בו מים. וישבו לאכל לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה.

[בראשית לו, כג-כה]

⁴ מחיפוש בפרויקט השו"ת נראה שיש מספר לא מועט של מובאות וביניהן דרשות כדוגמת הדרשות בבבלי מגילה, טו ע"ב ו-טז ע"ב. אומנם נכון שאין אמירות נוספות של רב נתן בר מניומי בשם רבי תנחום, אבל אם כל הקישור היה החיבור של הדרשה הזו היה מקום לשאל מדוע הדרשה הובאה במסכת חגיגה אחרי דרשתו של רבי תנחום שלא הובאה בשם רב נתן בר מניומי. מסתבר אפוא לומר כי הגמרא מצאה קשר עקרוני בין הדרשות.

אחי יוסף שראו את יוסף כאהוב הבנים – "וַיֵּרְאוּ אֶחָיו כִּי אֵתוּ אֹהֵב אֲבֵיהֶם מִכָּל אֶחָיו"⁵ – הם האחים שכעת יוסף נשלח אליהם לראות את שלום אחיו⁶ והם אלו שרואים אותו מרחוק, ועד שהוא מגיע אליהם הם מתכננים לפגוע בו באומרים "נראה" האם חלומותיו יתקיימו לאחר שישליכו אותו לבור. האחים מפשיטים את יוסף ומשליכים אותו לבור ריק, שאין בו מים. כעת, בנקודת זמן זו מתרחשת סיטואציה קשה ומפליאה. יוסף זרוק בבור, ואילו האחים, ללא כל נקיפות מצפון, יושבים לאכול לחם, כאשר ליוסף אין אפילו מים. לפתע האחים נושאים את עיניהם ורואים אורחת ישמעאלים הירודים מצרימה. האחים אוכלים ומתעלמים מיוסף שמתחנן אליהם. הם רואים למרחק את אורחת הישמעאלים, אך קרוב לבור בו נמצא יוסף הם אינם רואים, וגם אם הם רואים אותו פיזית, למעשה באמת הם אינם רואים אותו – הם מתעלמים מתחנונו וצרתו – כפי שיאמרו בעצמם בהמשך הסיפור: "וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אֶחָיו אֲבָל אֲשֵׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אֶחָיו אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהַתְּחַנְּנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמַעְנוּ עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת"⁷. הראייה היא המפתח לכל הסיפור.

רבי תנחום דורש שבבור יש נחשים ועקרבים. עורך הסוגיות יודע ומכיר שמעבר למצוקה של יוסף יש סיפור על האחים שלא רואים את יוסף אחיהם. בזמן שהם דואגים לעצמם ואוכלים, הם רואים רק את עצמם. ישנה אפשרות שעורך הסוגיה מבין שעיקר חטאם של האחים הוא שהם רואים את יוסף מרחוק רק בכדי לפגוע בו, ואילו מקרוב אינם רואים אותו. ייתכן לומר שאמירות רבי תנחום עוסקות במוטיב הראייה. בהשלכת יוסף לבור עם נחשים ועקרבים זועקת לשמיים ראייתם הפגומה של האחים. ראייה של רצח אחיהם ושקר לאביהם. אמירה זו על חוסר ראייתם של האחים את יוסף אחיהם מתקשרת יפה לשתי אמירות העוסקות בעניין הראייה הרצויה והחיובית. האחת לגבי מצוות העלייה לרגל, שנקראת בפירוש מצוות ראייה, והשנייה לגבי מיקומם הרצוי של נרות חנוכה.

שלוש פעמים בשנה עם ישראל נצטווה לעלות לירושלים לבית המקדש. עיקרה של מצוות ראייה ברגל היא שמחה בחג יחד עם העבד, האמה, הלוי, הגר, היתום והאלמנה אשר בשער עירנו וביתנו. אנו עולים לראות את ביתו של ה'. אנו נראים לפניו, אך בעיקר אנו פוגשים ורואים את מי שאין להם נחלה משל עצמם. אנו רואים את מי שלא שפר עליו גורלו, את מי שמצוי במצוקה נפשית. מצוות עלייה לרגל מושתתת על ראיית האחר והחלש. ראייה רצויה וחיובית זו היא כעין תיקון לראייה הפגומה של אחי יוסף. אם כך, אמירות רבי תנחום מציגות שתי זוויות ראייה אפשריות.

האמירה השנייה איתה פתחנו את דברינו עוסקת אף היא במוטיב הראייה. עלינו לראות את נרות חנוכה כי עיקר עניינה של מצוות חכמים זו היא פרסום הנס. ככל שנראה היטב את הנרות, כך יתפרסם נס חנוכה. חכמים קבעו את זכרון ימי החנוכה בהדלקת נרות ויצירת אור שכל כולו "ראייה". ניתן להתבונן על ראייה זו כדבר חיצוני – אור גרידא. אבל ניתן וצריך להתבונן ולראות את עומקם של הדברים – וזהו פרסום הנס במובנו העמוק יותר.

פרסום נס חנוכה מאפשר למאמינים ב-ה' להתחזק באמונתם ולראות כיצד בעבר ה' ראה את שלטון החשמונאים ואת חידוש עצמאותם הקיומית בארץ. נרות חנוכה מאירים את הבית והרחוב כפי שנרות

⁵ בראשית לו, ד.

⁶ שם, פסוקים יד, טז.

⁷ בראשית מב, כא.

החשמונאים במקדש האירו את המקדש השמש. חג החנוכה מאפשר מחדש לראות את ה' כמציל ומושיע את ישראל בעת צרתם בימים ההם ובזמן הזה.

ייתכן שעורך הסוגיה המצרף שתי אמירות אלו של רבי תנחום מזכיר לנו שמצוות החנוכה מתקיימת רק כאשר אנו רואים ראייה פנימית עמוקה יותר, ראייה של אחד את השני ושל המאורעות בעומקם. וזאת דרך הנרות אותם אנו מדליקים במהלך החג. ראייה זו מהווה היפוך, ואולי תיקון, לראייה הפגומה של אחי יוסף כאשר השליכוהו לבור ולא ראו את מצוקתו. ניתן אפילו לומר שזריקת יוסף לבור לא די שהייתה חוסר ראייה, היא הייתה גם ניסיון להוציאו מהבית ולמעשה להוציאו מהמרחב של האחים –

מה שהושג אחר כך על ידי מכירתו לישמעאלים (בבחינת הרחקתו אל מחוץ לעשרים אמה). סיפור יוסף ואחיו מלמדנו שהראייה, שבדרך כלל רואה את המוחשי, את הקיים והקונקרטי – "הָאָדָם יִרְאֶה לְעֵינָיִם"⁸ – עלולה להחמיץ את העיקר,⁹ את ראיית הלב. אחי יוסף ראו אותו אבל לא ראו את העיקר – לא ראו את צרת נפשו – ראו אך לא ראו.¹⁰ גם בעלייה לרגל ובראיית פני שכנה, הראייה יכולה להיות ראייה חיצונית של המקדש ללא ראייה פנימית של הקדושה – "כִּי תָבֹאוּ לְרְאוֹת פְּנֵי מִי בְקֶשׁ זֹאת מִיִּדְכֶם רָמַס חֲצָרִי".¹¹ והדרישה הזו עוברת מימי הנביאים ועד ימי המשנה במסכת ראש השנה – "מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים".¹²

רבי תנחום מלמדנו שראיית נרות חנוכה יכולה להיות פרסום חיצוני של הנס, אבל הדרישה היא שהנס יחלחל ויגע – יראה לעיניים וגם ללבב, שלא נגיע למצב בו נסבור שאין סכנה ואין מים בבור אבל יש בו נחשים ועקרבים, שמיתתם מצויה. וכך הם הדברים בראיית פני ה' בחגיגה וכך הם גם בנרות חנוכה – לא פרסום נס חיצוני שכל כולו ידיעה עובדתית, אלא ראייה שיש בה הפנמה.

שני טעמים הבאנו לדברי רבי תנחום על גובה נרות החנוכה – הראשון והפשוט יותר, עשרים אמה כי זהו מקומו של האדם, והשני העמוק יותר – הדרישה לראייה פנימית. נראה כי שני הטעמים הללו מתחברים. בקביעה שנו חנוכה לא יהיה מעל עשרים אמה כסוכה וכמבוי אומר רבי תנחום שנו חנוכה צריך להיות בתוך מקומו של האדם, בתוך ביתו ובתוך מעגל חייו. מתוך כך יכול וצריך להיווצר חיבור פנימי לנר חנוכה, הקיים בביתו ובתחומו של האדם – כסוכה וכמבוי. קו זה ממשיך בשאלת הראייה – האם רואים את הדברים כראייה חיצונית או כראייה פנימית.

נראה שזהו עומק ההבנה של נר חנוכה כ'נר איש וביתו'. הפיכת הנר להיות נר בתוך הבית, הפיכת פרסום הנס להיות פרסום פנימי החודר כליות ולב, "נֵר ה' נְשָׂמַת אָדָם חֶפֶשׁ כָּל חֲדָרֵי בֵּטָן",¹³ וככזה מייצר שינוי באדם שיראה את זולתו.

⁸ שמואל א' טז, ז.

⁹ אולי בדומה לראיית האישה את עץ הדעת: "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל" (בראשית ג, ו).

¹⁰ בשעה שירדו האחים מצרימה יוסף רואה אותם ומכיר אותם "והם לא הכירוהו" שוב האחים רואים ולא רואים ואילו יוסף רואה ומבין. על כך אומר רש"י והמדרש שיוסף לא נהג עמם כפי שהם נהגו עמו.

¹¹ ישעיהו א, יב.

¹² בפשוטות המשנה במסכת ראש השנה "מתרגמת" את הראייה הפשוטה של משה המרים לדין ואת הראייה הפשוטה של נחש הנחושות לראיית הלב – בשעה שישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים. בכך המשנה מחד גיסא מרחיקה את הממד המאגי-מיסטי ויוצרת ממד מוסרי-אישי, ומאידך מעלה על נס את הכוונה בניגוד למעשה החיצוני – במקום ראייה של העיניים מדובר בשעבוד הלב.

¹³ משלי כ, כז.

כיום חג החנוכה מוכר כחג משפחתי וחברתי בו אנו משתדלים לשמוח ולשמח יחד, ובעיקר לראות את מי שזקוקים בחייהם שהשמחה תעלה ותאיר מאור נרות החנוכה. זהו קיום ממשי לפרסום הנס ההיסטורי בהווה באמצעות ראיית המציאות באופן הרצוי. אנו מראים ומאירים את הנרות כלפי החוץ ובמקביל רואים בצורה ממשית את כל מי שנמצא איתנו בתוך הבית.¹⁴

¹⁴ בדומה לדברי הרמב"ם המפורסמים. ראו משנה תורה, הלכות שביתת יום טוב, ו, יח.